

УДК 631.1

О. О. Мороз, к. е. н., доц.

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ТЕОРІЇ АГРАРНОГО РЕФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ

Вступ

В статті досліджується ретроспектива формування концептуальних в теоретико-методологічному та прикладному плані засад теорії аграрного реформування у сільському господарстві України. В роботі доведено, що основні завдання та ідеологія реформ, що здійснюються в даний час, мають домінантний елемент наслідуваності щодо проблематики та філософії аналогічних заходів, що здійснювалися на терені України принаймні із середини ХІХ ст. Здійснено аналіз основних концептуальних положень поглиблення аграрних реформ у подальшому з огляду на універсальність принципів їх положень.

© О. О. Мороз, 2004

Аналітичний огляд

Як свідчить аналіз, проблема реформування вітчизняного сільського господарства стала предметом широких досліджень українських вчених-економістів із середини XIX ст. Промисловий переворот, який відбувся в цей час, створив умови для стрімкого розвитку інших ключових галузей народного господарства. Росія, до складу якої входила й Україна, залишалася аграрно-індустріальною країною, а її уряд постійно здійснював активні кроки для реформування аграрного сектору з метою підвищення його ефективності та вирішення соціально-економічних проблем. Виділити цей етап як окремий дає підстави майже повна ідентичність проблематики реформування сільського господарства України та запропонованих шляхів їх вирішення на той час у порівнянні із сучасним станом вітчизняного аграрного сектору.

Малоземелля, яке виникло в результаті реформи 1861 р., та цілий спектр інших соціально-економічних проблем галузі активно досліджувались такими ученими, як В. Левитський, Л. Сокальський, П. Мігулін, М. Туган-Барановський, К. Воблий, М. Оганівський та ін. Слід зазначити, що сама реформа 1861 р. була оцінена виключно негативно або принаймні досить стримано значною більшістю українських економістів і політологів того часу, зокрема, такими як М. Драгоманов, В. Дебагорій-Мокриєвич, С. Подолинський, О. Терлецький та інші [1—3].

Так, В. Ф. Левитським виділялося декілька причин економічної незабезпеченості українського селянства: мала земельна площа у розпорядженні селян (абсолютне малоземелля), невідповідні у господарському відношенні конфігурація і розташування земельних ділянок та недостатня кількість спеціальних угідь – луків, випасів (відносне малоземелля), відсталість системи ведення господарства, архаїчність землеробства, низька продуктивність праці, неефективна аграрна політика та загалом адміністративно-політичний устрій російської держави [4]. Натомість Струве П. Б., наприклад, вважав саме технічну нераціональність господарства найбільшим дестабілізуючим фактором вітчизняного сільського господарства [5]. Окрім цього, значна частина вітчизняних вчених-аграріїв економічно невиправданим вважала принцип поділу землі, коли селянам відводилася площа землі, якої було, як вважалося при цьому, достатньо для забезпечення їх побуту. В результаті, через високу щільність населення, українські селяни отримали у 1861 р. в 3 рази менше землі, аніж в цілому по Росії; більше того, із зростанням чисельності населення до початку XX ст. цей показник зменшився в 1,6 рази. Продуктивність виробництва була дуже низькою — в результаті навіть на чорноземах середня врожайність зернових в Україні була в 5 разів меншою, аніж у Франції. Гальмівним фактором вважалася також недосконалість законодавчо-нормативного забезпечення, згідно з яким, наприклад, процедура затвердження статутів виробничих артілей і позичково-ощадних товариств тривала в середньому 2—3 роки [6—8].

Однією з основних причин безгосподарності у вітчизняному сільському господарстві Л. Сокальський вважав те, що на той час у країні сільським господарством займалися не ті, хто володів знаннями і капіталом, мав нахил до цього виду діяльності і вільно обирав його, а особи підневольні, прикріплені до землі історичним ходом речей [9]. Український економіст-статистик Д. П. Журавський у середині XIX ст. стверджував, що прибутковими в сільському господарстві України здебільшого є лише ті господарства, які поєднували сільськогосподарське виробництво з підприємництвом, застосовуючи суто капіталістичні форми господарювання. Ідея про можливість перебудови аграрних відносин на базі селянського господарства, яке здатне нагромаджувати капітал, висловлювалася також Д. Струковим [10].

На початку XX ст. вирішення проблеми аграрного сектора економіки країни стало самостійним і надзвичайно важливим завданням як господарської політики, так і вітчизняної економічної науки. З огляду на останнє в теоретичному плані сформувалося ряд течій і наукових напрямків, спрямованих на вирішення аграрного питання, які часто мали діаметрально протилежні точки зору.

Так, представниками одного напрямку вимагалася націоналізація всієї землі шляхом вилучення без компенсації приватних земель у державний фонд з метою подальшої її передачі всім бажаючим обробляти землю особистою працею. В переважній більшості таких позицій притримувалися науковці і громадські діячі традиційно лівої орієнтації. Їх опоненти виступали за зміцнення приватної власності на землю шляхом ліквідації общини, організації хуторів, переселення селян на вільні землі, надання виробникам допомоги у вигляді кредитів і освіти. Як відомо, в практичному

плані подібна політика була реалізована С. Вітте і П. Столипіним.

Крім зазначених крайніх позицій, пропонувалися і певні компромісні рішення. Так, М. Туган-Барановський, який в цілому підтримував ідею націоналізації землі, пропонував не ліквідовувати остаточно поміщицькі господарства, а залишити їх невеликими масивами серед селянських наділів [11]. Висувалася також пропозиція щодо створення державного земельного фонду шляхом примусового викупу приватних земель з подальшою їх передачею селянам у довгострокову оренду з правом успадкування орендованої землі.

Водночас серед українських вчених-економістів кінця XIX – початку XX ст. сформувалася точка зору про те, що вирішити аграрне питання шляхом простого збільшення площі селянських земельних наділів неможливо. Так, П. Мігулін вважав, що економічні проблеми сільського господарства можуть бути вирішеними шляхом здійснення ефективної фінансової політики через оподаткування земельної ренти, земельного доходу, оподаткування спадщини, незаслуженого прибутку при продажу землі без зміни принципу приватної власності. При цьому зростання обсягів сільськогосподарського виробництва можна досягти вирішенням декількох ключових завдань. Одним з них є проведення розмежування земельних наділів з метою підвищення ефективності їх обробітку, при чому земля мала переходити не у користування, а у власність селян, хоча і власність обмежену. Зокрема, пропонувалося не допускати перехід землі в руки неодносельчан, зосередження в одних руках земельних ділянок більше встановлених розмірів, надмірне дроблення ділянок. Другим важливим кроком вважалося створення для селянських господарств можливості переходу до кращих методів оброблення землі, для чого пропонувалося створити в країні систему сільськогосподарського кредиту та страхування, збільшення капіталу в процесі виробництва [12]. Завданням аграрної реформи в Україні М. Оганівський вважав перехід від екстенсивного до переважно інтенсивного розвитку сільського господарства. Серед основних причин кризового економічного стану у вітчизняному сільському господарстві виділялися такі, як вузькість та віддаленість ринків збуту сільськогосподарської продукції, практичну відсутність збутових кооперативів серед селян, надмірну кількість робочої сили на селі, відсутність заощаджень у малоземельних селян, їх велика заборгованість перед кредиторами [13].

У вітчизняній економічній літературі початку XX ст. активно обговорювалась столипінська аграрна реформа. Причому багато вчених-економістів вказували на її недоліки і пропонували свої шляхи виходу із ситуації, що склалася на той час в аграрному секторі економіки.

Так, на думку В. Левитського, держава мала створити ряд інших умов для успішного проведення аграрної реформи: створення більш ефективної кредитної системи для забезпечення надходження капіталів у сільське господарство, розробку і прийняття орендного законодавства, в якому передбачити розміри орендної плати, широкий розвиток народної освіти, організація агрономічної допомоги селянам за рахунок держави і місцевих органів влади, проведення адміністративної реформи з метою усунення бюрократичного впливу на селян [4]. Активно досліджувалась на той час проблема орендних відносин, які отримали поширення саме після реформи 1861 р. і оцінювались аналітиками негативно як такі, що стримували розвиток товарно-грошових відносин і стала однією з причин занепаду великих поміщицьких господарств [14]. Аналогічні в цілому погляди на негативну роль посередницької оренди землі з боку суборендарів — неселян як масове явище, що призводило до розорення селян, висловлювали українські економісти початку XX ст. В. Варзар та О. Русов [15—16].

Точка зору про те, що створення ефективної кредитної системи для сільського господарства неможливо без реформування наявної банківської системи саме за ініціативи держави, переважає в економічних працях того часу. П. Мігулін вважав, що для успішного проведення аграрної реформи держава повинна мати у своєму розпорядженні три банки: земельний (іпотечний), спеціальний сільськогосподарський короткострокового кредиту і переселенський з відповідними функціями. Пропонувалося здійснити негайну організацію земського страхування аграрного виробництва з повним або частковим державним перестрахуванням [12]. М. Оганівський звертав увагу на те, що стрімкий розвиток сільського господарства може бути здійснений за макроекономічної політики стратегічного планування. На той час така спрямованість нівелювалась намаганням уряду викоринити підґрунтя революційних настроїв на селі шляхом знищення общини й організації одноосібного землекористування, тобто політичними міркуваннями, а не концентрацією уваги на безпосередньому поліпшенні сільського господарства і життя селян [13].

Потрібно зазначити, що і на той час реформатори стикнулися з потужною критикою і полярністю суспільної думки. Так, ідеологія общинного устрою селянського життя мала вагому підтримку з боку як політичних течій, так і окремих видатних постатей. До останніх можна віднести, наприклад, Л. М. Толстого. Альтернативна точка зору найчастіше зводилась до того, що поглиблення ринкових відносин зруйнує духовність, традиції селян, які формувались тисячоліттями і є основою суспільства. Слід відзначити, що вже на той час в економічній теорії, у тому числі і українських економістів, активно розгорнулася дискусія стосовно роді держави і фактору державного управління в процесі реформування, яка засвідчила полярність поглядів — від абсолютно ліберальних позицій невтручання держави у справи економіки та визнання домінуючої її ролі [17].

Процес поширення та поглиблення капіталістичних відносин у сільському господарстві Російської імперії та Україні зокрема у другій половині XIX — на початку XX ст., очевидно, дійсно мав власну специфіку, яка відрізняла його від аналогічних в інших європейських країнах, і саме тому отримав неоднозначне трактування різними вченими-аграрниками як в теоретико-методологічному, так і прикладному плані.

Так, С. Булгаков, С. Солнцев, М. Туган-Барановський, Н. Каблуков та інші достатньо категорично заявляли, що у сільському господарстві відсутні тенденції концентрації капіталу, проте основним процесом є децентралізуючі тенденції [18]. Не можливо обминути погляди на проблеми капіталізації аграрного сектора народників (70—80-ті рр. XIX ст.) та неонародників (90-ті рр. XIX ст.). З цих позицій доводилась закономірна усталеність селянського господарства. Стверджувалося, що будь-яке капіталістичне господарство зазнало б неминучого банкрутства за наявного на той час співвідношення між затратами і доходами. Така акцентуація дає підстави провести паралелі із сьогодишньою виключно низькою прибутковістю аграрного виробництва. Проте, на думку вищезгаданих авторів, селянське господарство виживає, тому що у своєму розвитку не керується законами капіталізму, а турбується лише про підтримання існування самого селянина і його сім'ї. Водночас вважалося, що мілке селянське господарство проявляє виключну усталеність завдяки тому, що поєднує в одній особі працівника, капіталіста і землевласника і тому гнучкіше пристосоване за складних умов ведення господарства, економічних кризах і неврожаях до сільськогосподарського виробництва. Тим не менше, народники відчували, що сталість мілкового селянського господарства за умов потужного оточення капіталістичних відносин може хватити тільки на деякий обмежений час. Тому зберегти селянське господарство від розорення і капіталізації пропонувалося шляхом соціалізації землі [19—20]. Теорія усталеності мілкового селянського господарства, яку з цих часів традиційно у подальшому ототожнювалась з ім'ям А. В. Чаянова, отримала «нове життя» вже в середині та другій половині XX ст., коли західне суспільство стикнулося з феноменом несприйняття ринкових трансформацій селянами країн третього світу.

Очевидно, відставання розвитку ринкових відносин у сільському господарстві порівняно з іншими галузями народного господарства слід вважати в якійсь мірі закономірним. Досліджуючи на початку XX ст. розвиток внутрішнього ринку і становлення капіталізму як у соціально-економічному (аналізуючи селянські і поміщицькі господарства), так і в техніко-економічному плані (вивчаючи основні галузі сільськогосподарського виробництва), В. Ленін [21] дійшов висновку, що селянське господарство, з одного боку, занепадало економічно, а з іншого, все більше перетворювалося на господарство підприємницького типу. На противагу поглядам народників, стверджувалося, що общинне селянство є не лише не антагоністичне капіталізму, а й сама глибока і надійна його основа. В результаті аналізу даним дослідником було зроблено висновок про чотири найхарактерніші моменти поширення капіталістичних відносин в аграрному секторі: 1) орієнтація виробництва на ринок; 2) прискорення розвитку сільськогосподарського виробництва, сприяння зростанню продуктивності праці і культури виробництва; 3) створення великого виробництва на основі технічного переоснащення і кооперації працівників; 4) зменшення ролі землевласників [21]. Важливість даних положень є очевидною з огляду на те, що намагання здійснити ринкові трансформації у сільському господарстві вже незалежної України протягом 90-х рр. XX ст. призвели, як це не парадоксально, практично за всіма пунктами до прямо протилежних наслідків.

Розвиток економічної науки вже в Радянській Росії в період 20-х рр. свідчить про достатньо акти-

вні дискусії з приводу напрямів та можливостей подальшого розвитку сільського господарства. Слід зазначити наявність різних підходів до теорії і практики аграрних реформ серед економістів і політиків того часу. Так, зокрема, М. І. Бухарін, який обіймав ряд важливих керівних посад на той час і тривалий час вважався ідеологом партії, визнавав необхідність конкуренції і розвитку приватного індивідуального селянського господарства як передумов для здійснення індустріалізації промисловості країни в цілому [22]. На VIII Всеросійському з'їзді Рад у 1920 р. В. І. Ленін наполягав на необхідності у перехідний період «спиратися на одноосібного селянина, він такий і іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться» [23]. В достатньо відомих працях 20-х рр. А. І. Хрящової стверджувалося про природність для селянських господарств соціально-органічних процесів, в рамках яких на селі постійно мають місце поділ, об'єднання, ліквідація та зміна економічної потужності господарств. Дрібне селянське господарство, на її думку, є досить стабільним, а продукти класової диференціації не затримуються на селі. Тому село постійно залишають обидві крайні групи — пролетаризовані бідняки та багатії, що стають підприємцями. Виходячи з вищесказаного, реформування сільського господарства не може не враховувати природний стан справ на селі [24]. Ще один важливий і перспективний напрям розвитку економічної та агроекономічної науки сформувався під впливом обґрунтування методологічного підходу до визначення ролі планування такими економістами як М. Кондратьєв, І. Калінніков, В. Базаров, В. Громан та іншими. Цей напрям став альтернативним до крайньолівих поглядів Л. Троцького і полягав у визначенні в якості першого етапу відновлення економіки Росії у 20-х рр. переважного розвитку аграрного сектору, який функціонує за принципом приватного інтересу і створює умови для розвитку важкої промисловості. Ці економісти вважали, що у процесі планування необхідно враховувати закономірності, що характеризують розвиток аграрного та інших недержавних секторів економіки, що зводило зміст планування до виявлення та підтримки ринкової рівноваги через планові регулятивні норми. За використання економічних важелів планового керівництва стихійним сільськогосподарським виробництвом висловлювався і А. В. Чаянов [25—26]. Безпосередньо в Україні більшовицька програма побудови державного соціалізму, зокрема, що стосується її аграрної частини, не знайшла підтримки серед значного числа вчених, практиків, політиків. До останніх можна віднести представників соціал-демократичної партії В. Винниченка, В. Блакитного, А. Шумського, В. Садовського та інших. У праці «Соціалізм як позитивне вчення» М. Туган-Барановський наголошував на тому, що умови для соціалізму може створити лише ринковий механізм, який може забезпечити узгодження попиту і пропозиції. План реформування аграрних відносин у СРСР, який було запроваджено у життя у роки НЕПу, включав розробки і українських вчених, зокрема, концепцію О. Челінцева, який створив наукову програму розвитку кооперації [27].

Теорія аграрних реформ у сучасній інтерпретації

Фундаментальні положення та ідеологія аграрних реформ у постсоціалістичних країнах передбачала три основні напрямки — деколективізацію, фермеризацію, введення приватної власності на землю. Вибір свого часу цих основних блоків і досі потребує серйозних економічних доказів і має, швидше за все, ідеологічні корені, спрямовані на вирішення соціально-політичних проблем. Очевидно, зміст реформи частіше всього пов'язується з ринком землі, аніж з ринком сільськогосподарської продукції. Саме тому, на нашу думку, реформування сільського господарства потрібно розглядати з позицій саме синтезу соціальних та економічних проблем, які потрібно вирішувати комплексно; аналогічним повинен бути підхід і до оцінки ефективності самих реформ.

З методологічної точки зору аналізу процесу соціально-економічних трансформацій виникає питання про те, які фактори, їх структура, логічна взаємоузгодженість і підпорядкованість можуть визначити зміст поняття «аграрна реформа». Ми поділяємо точку зору українських вчених-аграрників про те, що складовими будь-якої аграрної реформи є чітко визначені за функціональним змістом окремі її блоки [28], структура яких може бути представлена у вигляді схеми.

Блоки реформ	Напрямки і зміст реформ
1. Формування ідеології та економічної платформи аграрної політики	1. Визначення власника землі, майна, праці. 2. Побудова виробничих відносин на основі власності. 3. Формування організаційно-правових структур нового (ринкового) типу. 4. Створення виробничої інфраструктури (ринкової — за умови формування ринкових відносин)
2. Побудова адекватного економічного механізму функціонування сільського господарства (ринкового механізму за умов пріоритетності формування ринкових відносин)	1. Формування цінового механізму. 2. Створення сприятливої фінансової та кредитної системи. 3. Забезпечення стимулюючої податкової політики. 4. Побудова ефективної системи управління.
3. Наповнення новим змістом конструктивної схеми економічної реформи	1. Впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій. 2. Інтенсифікація та вирішення проблеми матеріально-технічного постачання. 3. Кооперація, спеціалізація та інтеграція виробництва. 4. Інформатизація виробництва. 5. Кадрове забезпечення. 6. Вирішення соціальних питань.
4. Законодавче забезпечення аграрної реформи	1. Прийняття законодавчих актів загального призначення за основними параметрами проведення реформ і економічної діяльності. 2. Прийняття відповідних законів прямої дії. 3. Супроводження через систему науки і дорадництва прийнятих законодавчо-нормативних актів.

Складові аграрної реформи

Принципово такими блоками є формування ідеології та економічної платформи аграрної реформи, побудова адекватного економічного механізму функціонування сільського господарства нового типу, наповнення новим змістом конструктивної схеми економічної реформи та її законодавче забезпечення.

З огляду на вищесказане, досвід реформування аграрного сектора вітчизняної економіки на початку XX ст. та аналіз його теоретико-методологічного обґрунтування може і повинен бути використаним для розробки стратегії сучасних аграрних реформ в Україні (табл.).

**Основні напрями реформування аграрної економіки України
(зіставлення з точки зору ретроспективи становлення)**

Кінець XIX – початок XX ст.	Сучасний період аграрних реформ
1. Вирішення проблеми малоземелля шляхом створення одноосібного господарювання, переселення селян та ширшого їх залучення до промислового виробництва	1. Врегулювання майнових відносин реформованих підприємств.
2. Розвиток кредитної сфери за активної участі держави для залучення у сільське господарство фінансових ресурсів.	2. Формування цивілізованого ринку землі та забезпечення надійного державного захисту приватної власності на землю на основі прийняття нового Земельного кодексу.
3. Організація на державному та місцевому рівнях системи аграрної освіти для прискорення впровадження в аграрне виробництво передових досягнень науки, техніки й технологій	3. Удосконалення інфраструктури ринків збуту продукції та матеріально-технічних ресурсів для потреб аграрного сектора.
4. Створення державою умов для розвитку підприємництва в аграрній сфері через спрощення системи реєстрації підприємницьких структур, надання їм податкових та інших пільг, особливо на першому етапі діяльності	4. Запровадження механізмів іпотечного кредитування та страхування ризиків сільськогосподарського виробництва.
5. Організація системи державного страхування і перестрахування посівів, врожаю, майна, фінансових та інших ризиків, що виникають в процесі виробництва та збуту сільськогосподарської продукції	5. Проведення широкомасштабної інформаційної кампанії щодо роз'яснення селянам їх прав і можливостей під час реорганізації.
6. Створення в країні ринку землі та іпотечного кредитування, що сприятиме залученню в аграрну сферу інвестицій.	6. Розвиток в аграрному секторі економіки різних форм кооперації як у виробничій, так і постачальницько-збутовій сферах.

За невеликою корекцією, основні напрями реформування аграрного сектору економіки України залишилися актуальними до цього часу, передбачаючи врегулювання майнових (земельних) відносин, формування адекватного економічного ринку землі, формування сучасної ринкової інфраструктури, забезпечення належного фінансування та кредитування галузі, підвищення рівня технологічності, ефективності та конкурентоспроможності виробництва.

Висновок

В цілому концептуальні основи аграрної політики, спрямованої на формування та поглиблення ринкових відносин у сільськогосподарському виробництві України, за своєю ідеологічною спрямованістю та філософією запропонованих заходів і очікуваних змін були сформульовані у вітчизняній агроекономічній теорії у другій половині XIX — на початку XX ст.

Виняткова важливість і складність аграрних перетворень зумовлюють підвищенні вимоги до створення принципових теоретичних положень організаційно-структурної моделі аграрної реформи як соціально-економічного явища. Саме ігнорування такої комплексності і системності ідеології реформування сільського господарства, як свідчить вітчизняний досвід, неодноразово ставало визначальним фактором гальмування прогресу галузі в цілому. Така системність повинна виходити із стратегічної орієнтації моделі подальшого комплексного розвитку аграрних відносин, об'єднувати післяреорганізаційний розвиток сільського господарства як безпосереднє продовження аграрних реформ [29].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Драгоманов М. Передне слово до «Громади» // Громада. Українська збірка. — Женева, 1878. — № 1. — С. 50.
2. Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні. — Женева, 1880. — С. 54.
3. Терлецький О. Робітницька плата і рух робітничий в Австрії в останніх часах // Світ. — 1881. — № 4. — С. 78.
4. Левитский В. Ф. Аграрный вопрос в России с точки зрения основных течений в развитии современного народного хозяйства. — Харьков, 1906. — С. 4—25.
5. Струве П. Б. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. Вып. 1. СПб., 1894. — С. 224—508.
6. П. Червінський Экономика России на переходном этапе // Неделя. — № 111. — С. 352—357.
7. О. Шлікевич. Земский сборник Черниговской губернии. — 1890. — № 11—12. — С. 165.
8. Осадчий Т. И. Общественный быт и проекты его улучшения в XIX ст. — М., 1902. — С. 5.
9. Сокальский Л. П. Земельная реформа. Влияние перемещения земель на хозяйственный строй деревни и на соотношение общественных классов. — Одесса, 1907. — С. 7—8.
10. Струков Д. Н. О поземельном владении и пользовании // Приложение к «Земледельческой газете». — 1858. — № 64. — С. 31.
11. Туган-Барановский М. Земельная реформа. Очерк движения в пользу земельной реформы: практические выводы. — СПб, 1905. — С. 177.
12. Мигулин П. П. Аграрный вопрос. — Харьков, 1906. — С. 7—13.
13. Огановский Н. П. Аграрная эволюция в России после 1905 г. — М., 1914. — С. 5—32.
14. Вергунов В. А., Коваленко Н. П., Сайко О. В. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва / Під редакцією В. А. Вергунова. — К.: Нора-прінт, 1998. — 144 с.
15. Варзар В. Евреи — арендаторы в Черниговской области // Отечественные записки. — 1878. — Т. 2. — С. 196.
16. Русов О. Труды статистического отделения при Черниговской земской управе. — Вып. 1. — Чернигов, 1877. — С. 121.
17. Сайкевич О. Д. Державне регулювання аграрного сектора економіки у працях українських економістів другої половини XIX- початку XX століття // Економіка АПК. — 2001. — № 10. — С. 37—44.
18. Булгаков С. Н. К вопросу о капиталистической эволюции земледелия // Начало. — 1899. — № 1—2. — С. 13—40.
19. Маслов С. Крестьянское хозяйство. — СПб., 1911. — С. 17—20.
20. Зак С. Земля и капитализм. — М., 1906.
21. Всемирная история экономической мысли. — Т. 3. — М.: Мысль, 1989. — С. 453—478.
22. Бухарин Н. И. Новый курс экономической политики // Избранные произведения. — М.: Политиздат, 1987. — 500 с.
23. Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 33. — С. 79.
24. Хрящева А. К характеристике крестьянского хозяйства революционного времени // Вестник статистики. — 1920. — № 5. — С. 84—105.
25. В. Громан. О некоторых закономерностях, эмпирически обнаруживаемых в нашем народном хозяйстве // Плановое хозяйство. — 1925. — № 1. — С. 88—101.
26. Базаров В. К вопросу о хозяйственном плане // Экономическое обозрение. — 1924. — № 6. — С. 10—14.
27. Історія економічних вчень: Підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Титаренко, А. М. Поручник та ін.; За ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Титаренко. — К.: КНЕУ, 1999. — С. 536—553.
28. Саблук П. Т. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України в XXI столітті // Доповідь на III Всеукраїнських зборах вчених економістів-аграрників 29—30.03.01. — К.: ІАЕ, 2001. — С. 3—7.
29. Юрчишин В. В., Скупий В. М. Реформування аграрних відносин. — К.: ІАЕ УААН, 1998. — 86 с.

Рекомендована кафедрою фінансів та кредиту

Надійшла до редакції 2.10.03
Рекомендована до опублікування 22.10.03

Мороз Олена Омелянівна — доцент кафедри фінансів та кредиту
Вінницький національний технічний університет